I J R S S I S, Spl Issue (IV), March-2022 : 33-36
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCES
e-ISSN 2347 – 8268 & 2347-8209 (P)
Original Article
Reg. No. : MH-NGP/0000167
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES
© VMS RESEARCH FOUNDATIONwww.ijrssis.in

संत तुकारामांची अंहंकाराविरूध्दची आक्रमक भूमिका

प्रा. अंजली पवार

सि.एच.बी. मराठी विभाग
डॉ. खत्री महाविद्यालय तुकूम, चंद्रपूर.
Corresponding Author : anjali.pawar8510@gmail.com

Communicated :20.02.2022	Revision : 15.03.2022 Accepted :25.03.2022	Published: 01.04.2022

सारांश:—

संतश्रे ठ तुकाराम महाराज हे आपल्या महारा ट्राचे लाडके दैवत म्हणून मानले जाते. महारा ट्रात त्यांचे नाव अगदी आदराने घेतले जाते. तुकारामांच्या चरित्राचा विचार केला तर सतत असे वाटत आलेले आहे की, हा जो संत आहे तो त्यांच्या संसाराचा वाताहात झाल्यामुळे दु:खी निटपणे संसार न करू ाकलेला, भक्तीकडे वळलेला एक साधारण व्यक्ती आहे. पण वस्तुस्थिती अशी आहे की, इथे समाजमनावर प्रभाव गाजवत असलेल्या अहंकारी, उद्दाम व धर्माच्या नावावर अनीनीच बाजार मांडणाऱ्या अशा लोकांना त्यांनी कडकडून टिका केलेली दिसते व यासाठी त्यांची अभंगवाणी ही एका स्त्राचेच काम करतांना आपल्याला दिसते. स्वत: तुकारामांना आपल्या पांडित्य व साधुत्व यांचा कुठलाही अभिमान नव्हता. म्हणूनच विठ्ठलाने माझे जाणते मी पण जाळावे मी नेणताच बरा आहे, असे त्यांनी आपल्या अभंगातून स्प ट मत मांडलेले आहे.

बीज संज्ञा: आत्मानुभव, सामाजिक आत्मभान, अहंकाराविरूध्दची चिड, संवेदनशील व्यक्तीमत्व.

प्रस्तावना:

संत तुकाराम हे एक संवेदनशील व डोळस व्यक्तिमत्व असणारे थोर संत पुरू ा होते. तुकाराम अविभाज्य अंग आहे. संत तुकाराम हे संवेदनशील मनाचे होते तरीही ते उत्कटपणे जीवन जगत होते. सतत त्यांच्या मनात अहंकाराविरूध्दची चीड पेटून निघत होती. ज्वाला धगधगत होत्या ती म्हणजे उद्दाम असणाऱ्या या धर्मव्यवस्थेच्या विरूध्द होती. तुकाराम स्वत: आत्मचिंतन करून या वणव्यातून मानवी जीवन आनंदमय करण्याचा उत्तम मार्ग ोधत होते. व त्यासाठी अहोरात्र धडपडू लागले होते.

जाणतेपणाचा धिक्कार:

तुकाराम महाराज म्हणतात की, त्यांना जाणतेपणाचा धिक्कार आहे. कारण की, जाणतेपणाचा करणे म्हणजे माझ्या जवळ जे ज्ञान आहे ते केवळ ुल्लक आहे. मी कोणी ज्ञानी पंडीत नाही मी साधारण व्यक्ती आहे असे मानणे होय. म्हणजे हुशार व्यक्ती जर आपल्या ज्ञानाचा अभिमान, अहंकार ठेवीत असेल तर त्याचा अहंकार बळावतो व त्यानंतर त्याच्या ज्ञानाला काहीही अर्थ नसतो. कारण काही काळानंतर त्याचे हे ज्ञान अहंभावनेने वाढत जाते व ते दुसऱ्याच्या कुठल्याही कामाचे राहात नाही त्यातून अहंकाराचीच वाढ होते. उलट जर जाणतेपणाचा धिक्कार केला व आपल्या ज्ञानाचा अहंकार न बाळगता तो वाढवला फुलवला व त्याचा प्रसार केला तर त्याचे फळ सुध्दा गोड व वाढणाऱ्याच्या आत्म्यातील आर्त हाक ऐकू येईल व त्याचा फायदाच होईल.

इथे तुकारामांना म्हणायचे आहे की, अहंकार कुठल्याही कामाचा नाही व अशाविरूध्द त्यांनी धिक्कार व्यक्त केलेला आहे. वैदिक पंडितांना त्याच्या वैदिक अभ्यासाचा अभिमान होता असे आपल्याला वाटते परंतु त्याना आपल्या वर्णश्रे ठत्वाचा, ब्राम्हण असण्याचा प्रचंड असा अभिमान अहंकार होता. हा अभिमान त्यांना त्यांच्या अक्षरज्ञानाचा, जातीच्या श्रे ठतेचा होतो. संत तुकारामांनी या अहंकारा बद्दलची चीड आपल्या अभंगातून व्यक्त केलेली आहे. ते म्हणतात की,

सकळ चिंतामणी ारीर। जरी जाय अहंकार अशा समूळ।।
निंदा हिंसा नाही कपट देहबुध्दा। निर्मळ स्फटिक जैसा ।। १ ।।
मोक्षाचे तीर्थ न लगे वारावसी। येती तयापासी अवघी जसे।।
तीर्थासी तीर्थ ज्याला तोचि एक। मोक्ष होणे दर्शने ।। धृ।।

संत तुकाराम महाराज यांचे म्हणणे असे आहे की, मनु याच्या ारीरात अहंकार, आशा, निंदा, कपट, देहबुध्दी लयाला जर पावलेली असेल तर हे मनु याचे ारीर साधारण न राहता एक संपूर्ण कामना पूर्ण करणारे जणु चिंतामणिच आहे. असे त्यांचे मत आहे. संत तुकाराम यांनी मनु याला इतकी सुंदर उपमा देऊन सजविलेले

आहे. पुन्हा तुकाराम असे सुध्दा म्हणतात की, हा हरी भक्त जो आहे त्याने जर आपल्या मनातून या अहंकार रूपी मनाला स्वच्छ केले तर हे ारीर स्फटीकाप्रमाणे ाुध्द होईल.

तुकाराम महाराज म्हणतात की, जर एखाद्या व्यक्तीने अहंकाराचा त्याग केला तर तो कुणाची निंदा करीत नाही. कुणाविरूध्द तो कट कारस्थाने करीत नाही. त्याचे मन हे स्फटीका प्रमाणे ाुध्द व स्वच्छ होते.

वाराणसी हे क्षेत्र भविकांना मोक्षप्राप्ती करीत प्रसिध्द पावलेले आहे. जर एखाद्या व्यक्तीचे मन आणि ारीर जर अश्या प्रकारे ाुध्द झाले असेल तर या भाविकाला मोक्ष प्राप्ती करिता वाराणसीला जाण्याची गरजच उरत नाही इथे भाविकच त्या व्यक्ती जवळ दर्शन घ्यायला येतात. यातून अहंकाराबद्दलचा तिरस्कार व्यक्त करतात.

गर्वशिरोमणी कोण आहे?

संत तुकाराम माहाराजांनी ज्या व्यक्तीला त्याचा ज्ञानाचा अहंकार असतो. अशा अनेक ज्ञानी व महाज्ञानी पंडिताची चरित्रे आपल्या अभंगातून त्यांनी रेखाटलेली आहे. ते म्हणतात की, मी ज्या प्रकारे ज्ञानी पंडित आहे माझ्या जवळ ज्ञानाचा भंडार आहे व माझ्या पेक्षा श्रे ठ कोणीच नाही. असे त्या व्यक्तीला सतत वाटते तो म्हणजे गर्वशिरोमणी होय.

यासाठी त्यांनी आपल्या अभंगातून काही ओळी स्प टपणे मांडलेल्या आहे.

बरा कुणबी गेलो। नाही तरी दंभेची असतो मेलो।। १।।
भले केले देवराया। नाचे तुका लागे पाया ।। धृ।।
विद्या असती काही। तरी पडतो अपायी।। २।।
सेवा चुकतो संतांची। नागवण ही फुकाची।। ३।।
गर्व होती ताठा। जातो यमपंथे वाटा ।। ४।।
तुका म्हणे थोरपणे। नरक होती अभिमाने ।। ५।।

संत तुकारामांनी आपले विचार परखडपणे मांडलेले आहेत. समोरच्या व्यक्तीला त्याच्या चुकांची आठवण करून देऊन त्याला वठणीवर आणण्याचे काम त्यांनी केलेले आहे. ते पुढे म्हणतात की देवा बरेच झाले तु माला कुणबी जातीत जन्माला घातले नाही तर मला माझ्या उच्च जातीचा गर्व झाला असता. यातुनच त्यांच्या अहंकाराबद्दलचा राग व्यक्त होतो व द्वे ापणाचा आनंद व्यक्त होतो. त्यात त्याची नम्रता सुध्दा आपलयाला दिसते. ते पुढे असे म्हणतात की, हे देवा बरे झाले त ुमला लोळण घेऊ ाकतो म्हणजे इथून त्यांच्यातील लहाणपण त्यांनी व्यक्त केला व आपण इथे बघू ाकतो की इथे त्यांचा देवाप्रतीचा आदर त्यांच्या ाब्दातून व्यक्त होतो.

सगुणातून निर्गुण फुलते:

आपुले मरण पाहिले म्या डोळा। तो झाला सोहळा अनुपम्य ।। १।।
आनंदे दाटली तिन्ही त्रिभुवने। सर्वात्मकपणे भोग झाला ।। २।।
एकदेशी होतो अहंकार अथिला। त्याचा त्याग झाला सुकाळ हा ।। ३।।
फिटले सुतक जन्ममरणाचे। मी माझ्या संकोचे दुरी झालो ।। ४।।
नारायणे दिला वसतीस ठाव। ठेवूनिया भाव देता पायी ।। ५।।
तुका म्हणे दिले उमटूनि जगी। घेतले तं अंगी लावुनिया ।। ६।।

संत तुकाराम महाराज म्हणतात की, जर एखाद्या व्यक्तीचा त्यांच्यातील अहंकार बळावला की गर्व दाटतो व तो गर्व म्हणजे अहंकार, व हा देह म्हणजेच मी हया कल्पनेने बनलेला आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या कौशलयाचा गुणांचा अहंकार जळतो त्यावेळी त्याचे ते स्वतंत्र गुण व आकार हे माझे आहे. मी या कल्पनेने तो भारावतो ते म्हणजेच अहंकार होय व या अहंकाराचा जेव्हा नाश होतो. तेव्हा त्या व्यक्तीची ही जाणीव निर्माण होणे म्हणजेच कल्पीताची व सीमा ओलांडून जाते. मग जन्म आणि मरण हे विकार मनु याला जडलेले आहेत ते जाणिवेला स्पर्श करू ाकत नाही. सगळीकडे आनंद दिसतो व उपभोग घेणारा व त्याचे भोम्य हे वेगळे उरत नाही.

मी पणाचा अगदी संकोच होतो व या मीपणापासून जाणीव फार व्यापक स्वरूपाची होते. संत तुकारामांनी आपला मी पणा हा घालविला कारण ते विठ्ठलाच्या आश्रयाला गेले व त्याच्या पायाशी राहिले. त्यामुळे सर्वव्यापी सर्वात्मक आनंदमय निरहंकारी जाणीव ही माझी अनुभवाची गो ट आहे. व मी त्याचा स्वीकार केलेला आहे. याची ग्वाही ते देतात आणि या उत्कट अश्या अनुभवाचा आस्वाद मी आजंही घेतो आहे तरी सुध्दा श्रोतेहा तुम्ही माझ्या या अनुभवाचा आनंदमय प्रवास स्वत:च्या जीवनात अनुभव व आपले जीवन सुखमय करा.

ढोंग टिकत नाही! सत्य लपत नाही!

जैसे दावी तैसा राहे। तरिकां देव ककरी आहे? ।। १।।
दु:ख पावायाचे मूळ। राहाणी ठाव नाही ताळ ।। २।।
माळा मुद्रांवरी । तैचा सोंगे जोडि हरी ।। ३।।
तुका म्हणे देखे । ऐसे परीची बहुतेके ।। ४।।

ढोंगेबाजी करणाऱ्या लोकांची तुकारामांना खूप चिड आहे. वर वर धार्मिकतेचा आव आणणाऱ्या व स्वभावाने मुळीच भाविक व श्रध्दा नसणाऱ्या लोकांना त्यांनी तिव्र

राग व्यक्त केला आहे. तसेच अशा प्रकारे वागून त्यांना देवसुध्दा दर्शन देत नाही.

श्रध्देचे बळ याप्रमाणे असे की, परमेश्वराला आपल्या भक्तासमोर झुकावेच लागते ुध्द चित्त हेच ईश्वराचे निवासस्थान असते. जर एखाद्या व्यक्तीच्या वागण्यात, बोलण्यात ताळमेळ नसेल, त्याला नितीचा कोणताही आधार नसेल तर हेच कारण आहे की यामुळे दु:ख भोगावे लागते. माळा घालणे, गंधाच्या मुद्रांचे छाप कपाळावर, कानशिलावर उमटविणे व अन्य धर्मनिर्दे ाक अलंकार, वस्त्रे धारण करणे या गो टी कितीही केल्या तरी भगवंत भेटणार नाही आणि त्यामुळे अशा ढोंगीपणाने वागणारे बहुतेक लोक आपल्याला दिसून येतात, त्यामुळे अशा लोकांना ते निक्षुण सांगतात की, हे मनु या तु बोलतोस तसाच वाग मग तु मुक्त होऊ ाकतोस मग भगंवताच्या दर्शनापासून आपण दूर राहाणार नाही.
तुझा झालासे कळस!

प्रपंचात राहू ही आत्यंतिक जिव्हाळयाने भगवदभक्ती करून संत तुकारामांनी पांडुरंगाला आपलसं केलं व भक्तीच्या सर्व पायऱ्या ओलांडून ते सदेह वैकुंठास गेले व परंपरागत रूढीचा आदर ठेवनूही ‘सत्य असल्यासी मन केले ग्वाही’ असे आत्मविश्वासपूर्ण उद्गार काढले व संत तुकाराम महाराजांनी भारतातील भक्तिमार्गाच्या मंदिराचा कळसच होऊन स्वत: च्या जीवनाने जगात मुक्तिमार्ग झगझगीत प्रकाशाने उजळून टाकला.

संत तुकाराम माहाराज (१६०८–९ मार्च–१६५०) वारकरी संप्रदायाच्या ज्ञानदेवादी चार श्रे ठ संतापैकी अखेरचे संतकवी होते. त्यांचे वडीलांचे नाव वोल्होबा किंवा बाळाबाबावा होते. आणि कुळनाव मोरे होते. उपनाव आंबिले होते. त्यांचा जन्म देहू, जि. पूणे येथील. ते स्वत:ला ुद्र किंवा कुणबी म्हणवून घेत यातून त्यांच्यातील अहंकाराचा लोप झालेला दिसून येतो व त्यातूनच त्यांच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो. एक गो ट वारंवार आपल्याला जाणवते की त्यांनी आपले सर्वस्व परमेश्वर चरणी ठेवले त्यामुळे त्यांच्यातील अहंकाराची भावना नव्हती हे स्प ट होते.

संस्कार लोपामुळे त्यांना वेदपठणाचा अधिकार उरला नव्हता त्यांनी वेदभ्यास केला नव्हता कारण त्यांचा जो व्यवसाय होता तो पाण्याचा आणि पूर्वापार चालत आलेला होता. तरी सुध्दा दु काळी परिस्थितीत त्यांनी स्वत:ला कुठलेही काम करायला मागे पुढे बघीतले नाही विठ्ठलभक्ती स्वीकारली त्यांची पहिली तेरा व र्ष सुखासमाधानात गेली व पुढे १८–१९ व्या व र्षी आई–वडील गेले त्यानंतर त्यांचे वडिल बंधू तिर्थाटनास निघून गेले. व वयाच्या अवघ्या १७ व्या व र्षी आई–बाप निवर्तले आणि तुकाराम महाराज निराधार झाले नंतर संपूर्ण संसाराची धुरा सांभाळली व नेटीने संसार केला. त्यानंतर भि ाण दु काळ व त्यांचे दिवाळे निघाले व त्यांची पहिली पत्नी रखमाबाई व पुत्र संतू यांची दशा झाली यातून एकाकी जीवन व दु:ख यातना सहन न झालयामुळे परमेश्वराचा धावा केला व त्यानंतर विठ्ठलभक्तीकडे वळले अभंग रचण्याची प्रेरणा मिळाली या संपूर्ण गो टीचा चांगला अनुभव त्यांना आला व आपल्या सारखेच मानवी जीवनात समाजातील लोकांना सुध्दा याचा फायदा व्हावा यासाठी ते प्रयत्नशिल राहिले.

तुकारामांची सामाजिक क्रांतीच्या संदर्भातील भूमिका:

सामाजिक क्रांतीच्या संदर्भात संत तुकाराम त्यांनी लिहिलेले साहित्य याचा विचार केला तर ते निश्चितच क्रांतिकारक स्वरूपाचे ठरले त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास केला तर त्यांचे साहित्य हे केवळ परमार्थाच्या जवळ नेणारे नसून ते लोकशिक्षण व जनजागरण यांचे एक मोठे शिक्षणाचे दालन आहे. त्यासाठी त्यांनी आपलया अभंगवाणीतून हे सिध्द केलेले आहे व त्यामधील हे त्यांचे साहित्य सामाजिक उत्क र्ष व सामाजिक उत्थान हाच त्यांच्या साहित्याचा केंद्र बिंद आहे.

मानवी जातीच्या उज्वल भवि यावर नितांत श्रध्दा असणारे हे महान क्रांतीकारक आहे. यावेळी समाजातील अनाचार व अनीती यांचे थैमान समाजजीवनात सुरू झाले व अशच काळात तुकारामांनी या समाजजीवनात सुख, ाांती, स्थैर्य, समाधान प्रस्थापित करण्याचा आटोकार प्रयत्न केला, तसेच त्यांनी आपल्या साहित्यातून भक्ती, ज्ञान, व्यवहार, तत्वज्ञान, प्रपंच व परमार्थ यांचा सुंदर समन्वय साधून त्यांनी आपली अभंगवाणी लोकांपर्यंत पोहचविली व सामाजिक क्रांती कतृत्वाची नोंद करून ठेवलेली आहे.

समारोप:

एकूणच बघायला गेल तर तुकारामांना वेद धर्म याबद्दल लिहिण्याचा व बोलावण्याचा अधिकार हा नाकारण्यात आलेला होता. ते अहंकारी लोकांना वठणीवर आणायला त्यांना एका ास्त्राची गरज होती व ते ास्त्र म्हणजे त्यांची लेखणी व त्यांचे अभंग संत तुकारामांनी ोकडो लोकांना नवीदृ टी दिली व त्यांचा अधिकार त्यांना मिळावा यासाठी त्यांना जागृत केले. त्यामुळे बहुजन समाजाला आता शिक्षणाचा व इतर गो टीचा अधिकार प्राप्त झाला. परंतु एक गो ट अशी आहे की, जर शिक्षण प्राप्त झाले तरी आपल्यातील अहंकार हा जर कमी होत नसेल तर आपल्यात व त्या व त्या वर्चस्व करणाऱ्या

लोकांमध्ये काय तो फरक? म्हणजेच आपल्याला ज्यांनी देशोधडीला लावले त्यांच्या नजरेने जगाकडे बघीतले तर या शिक्षणाचा काय उपयोग? म्हणून अहंकारीता सोडून शिक्षणाचा योग्य तो वापर करावा व समाजकार्य करावे, अन्यायाचा प्रतिकार करायचे शिकायला हवे अशी प्रेरणा आपल्याला त्यांच्याकडून मिळते.

नि क ि:

१. तुकोबांनी अभंगातून समाजात सुख, ाांती, स्थैर्य, सामाजिक कार्यातून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न.

२. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून अहंकारा विरूध्द आक्रमक पवित्रा घेतला आहे.

३. तुकारामांनी बहुजन समाजाला समोर नेण्याचे काम केलेले आहे.

संदर्भ :

डॉ. आ.ह. सांळुखे – विद्रोही तुकाराम, प्रकाशन, सातारा, प्र.आ. ५ डिसेंबर १९९७

दिवाकर अनंत घैसास – दैनंदिन तुकाराम गाथा, प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., २००१